

Om Taustaven fra Þingvellir, Island Skálholtbispenn Ísleifur Gissurarsons hyrdestav?

LISE GJEDSSØ BERTELSEN

Indledning

Den 24. maj 1957 blev et usædvanligt fund gjort på hjemmemarken til Þingvellirgárdenn ved det historiske Altings mødested på Þingvellir i det sydvestlige Island ca. 40 km øst for Reykjavík. På det tidspunkt var Dr. Kristján Eldjárn direktør for Þjóðminjasafn Íslands/Islands Nationalmuseum, som han havde været med til at grundlægge i 1945. Kristján Eldjárn var uddannet arkæolog fra Københavns Universitet, specialist i vikingetid og Dr. Phil. i 1956 fra Háskóli Íslands/Islands Universitet med afhandlingen “Kuml og haugfé úr heiðnum sið á Íslandi“ (Eldjárn 1956). I 1968 blev Dr. Eldjárn sit lands tredje præsident, et embede han beklædte til sin død i 1980. For ca. 50 ár siden publicerede Kristján Eldjárn topstykket af den formodentlige bispestav dels på islandsk (fig. 1) og dels på dansk (Eldjárn 1971a, s. 5–27; Eldjárn 1971b, s. 65–81).¹ Sidstnævnte var påkrævet, eftersom ikke så mange læsere forstår islandsk. Nu er tiden kommet til at følge op på Eldjárns resultater med en ny artikel endnu en gang på islandsk så vel som på dansk. Den 12. februar 2020 fyldte arkæolog Mjöll Snæsdóttir, Reykjavík, 70 ár, hvilket fejredes med et festskrift til hendes ære. Bogens titel er “Minjaping – helgað Mjöll Snæsdóttur á sjötugsafmæli hennar 12. febrúar 2020”, og mit bidrag hertil var kapitlet “Um tá-bagalinn frá Þingvöllum. Hirðisstafur Ísleifs Gissurarsonar Skálholtsbiskups?” Mit kapitel var skrevet på dansk og derpå oversat

¹ Begge artikler er nævnt i Gylfi Gröndals bog “Kristján Eldjárn. Ævisaga”, 1991, s. 380.

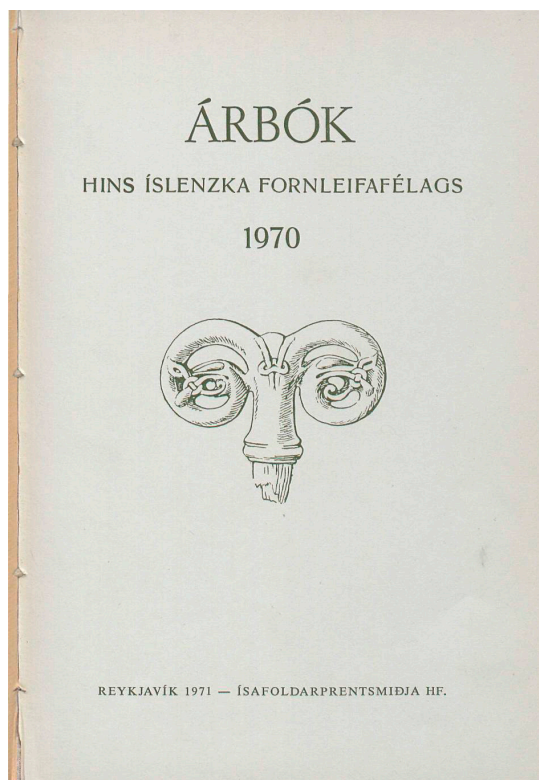

Fig. 1. Forsiden af Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1970 (Eldjárn 1971a) udsmykket med tegning af topstykket af bronze, formodentlig fra en bispestav, fundet på Þingvellir i det sydvestlige Island. Max bredde tværs over krogene 8,6 cm. Þjóðminjasafn Íslands/Islands Nationalmuseum inventarnummer Þjms 15776.

til islandsk af Guðmundur Ólafsson, forhenværende overinspektør ved Þjóðminjasafn Íslands/Islands Nationalmuseum. Kapitlet her i *Scripta Islandica* er således den oprindelige tekst og en anelse længere, efter som nogle oplysninger i den islandske oversættelse ville være overflødige oplysninger for islandske læsere.

Þingvellirgården har været bebygget siden vikingetiden og spillede en rolle i forbindelse med tingstedet (Eldjárn 1971a, s. 5; Eldjárn 1971b, s. 65). Under gravearbejde i forbindelse med nedlæggelse af et kabel fandt man 43 cm under jordoverfladen et lille udsmykket plastisk topstykke af bronze formodentlig af en bispestav med en rest af sin træstav siddende i topstykkets dølle; der fandtes ingen spor af forgyldning. Topstykket har

i dag en mørkegrøn patina. Jordlaget indeholdt tillige trækulsstumper og nogle arrangerede sten.

Topstykket fra Þingvellir har – som flere andre topstykker til bispestave samt en speciel type kors – form som bogstavet T, der i det oldgræske alfabet kaldtes *tau*. De er dermed navngivet efter deres udseende, hvorfor de benævnes henholdsvis Taustave og henholdsvis Taukors. Inden for kristendommen er bispens stav (latin: *baculus episcopalis*) hans magt- og værdighedstegn. Den har oftest form som en krumstav med én krog, men dens topstykke kan som allerede nævnt også have form som et T eller for eksempel et kors eller krucifiks. Bispestaven er en symbolsk hyrdestav, der viser biskoppen i sin egenskab af hyrde for sit stift, således som også Kristus selv er den gode hyrde i følge Det Nye Testaments Johannesevangelium kapitel 10 vers 11–16. Bispestave kan være udarbejdet i mange forskellige materialer som for eksempel metal (Eldjárn 1971a, s. 20, fig. 10; Eldjárn 1971b, s. 75, fig. 9), elfenben (Eldjárn 1971a, s. 22, fig. 12; Eldjárn 1971b, s. 77, fig. 11) og hvalrostand (Eldjárn 1971a, s. 21, fig. 11; Eldjárn 1971b s. 76, fig. 10). Eller de kan være afbildet eksempelvis i illumerede manuskripter (fig. 7b midtfor) eller på stenmonumenter som en irsk korsplade (Eldjárn 1971a, s. 17, fig. 7) og irske højkors (Eldjárn 1971a, s. 18, fig. 8 og s. 19, fig. 9; Eldjárn 1971b, s. 73, fig. 7 og s. 74, fig. 8).

I sin islandske og sin danske publikation fastslog Eldjárn topstykkets stilistiske tilhørsforhold til Urnesstilen, daterede det til tredje fjerdedel af 1000-tallet uden nærmere bevisførelse og foreslog, at bispestaven muligvis kunne have tilhørt Islands første katolske biskop Ísleifur Gissurarson på gården Skálholt i det sydvestlige Island (ikke langt fra Þingvellir), eftersom han var biskop dér i perioden 1056–1080 (Eldjárn 1971a; Eldjárn 1971b). Men efter Eldjárns publiceringer fra for snart 50 år siden er der sket meget nyt inden for forskningen i de sene vikingetids stile, hvoraf Urnesstilen er den yngste. I det følgende vil topstykkets udsmykning blive analyseret, og vi skal se, om resultatet heraf vil understøtte Eldjárns datering af genstanden til tredje fjerdedel af 1000-tallet og hans forslag om tilhørsforholdet til Islands første katolske biskop eller ikke.

En bisp, et bispesæde ...

Ca. år 1000 var kristendommen blevet vedtaget på Altinget som Islands officielle religion, og i 1056 fik landet sin første katolske biskop, Ísleifur

Fig. 2. Topstykket af bronze formodentlig af en bispestav med en rest af sin stav af træ (her udtaget). Fundet på Þingvellir i det sydvestlige Island. Max bredde tværs over krogene 8,6 cm. Þjóðminjasafn Íslands/Islands Nationalmuseum inventarnummer Þjms 15776. Foto: Lise Gjedssø Bertelsen 1988.

Gissurarson. Han var født ca. 1006 som søn af storbonden Gissur “den Hvide” Teitsson, der aktivt havde støttet Islands antagelse af kristendommen, og Þórdís Þóroddsdóttir. Ísleifur studerede teologi i Herford i Tyskland og blev bispeviet i Bremen den 4. juni 1055 af ærkebiskop Adalbert af bispedømmet Hamburg-Bremen, som på den tid omfattede det meste af Nordtyskland samt de skandinaviske lande. Derefter rejste Ísleifur hjem til Island med fuldmagt til at styre landets kirke og kristenliv. Endnu var der ikke noget fast bispesæde, men han slog sig ned på sin fædrene gård Skálholt. Og eftersom det var biskoppens ansvar at uddanne landets nye gejstlige, grundlagde han en højt estimeret latinskole, som kan følges direkte frem til nutidens gymnasium Menntaskólinn í Reykjavík (MR), der er en af landets ældste institutioner. Skálholt skolen blev i 1786 – efter et stort jordskælv i 1784 og nedlæggelse ved kongelig resolution i 1785 – flyttet til Reykjavík, derpå i 1805 til Bessastaðir og i 1846 tilbage til Reykjavík til sin nuværende bygning på Þingholtsstræti i Reykjavík.

Ísleifur efterfulgtes i embedet af sønnen Gissur Ísleifsson (levetid ca. 1042–1118) (biskop 1082–1118), der som sin far havde studeret i Tyskland. Gissur var i udlandet, da faderen døde, men kom hjem sommeren efter, blev valgt til biskop efter sin far og bispeviet den 4. september 1082 i Magdeburg i Tyskland af Hartwig af Spanheim, ærkebiskop af Magdeburg (ærkebiskop 1079–1102). Som biskop styrkede Gissur i høj grad kirken, ikke mindst da han i 1096 skænkede sin slægts hovedsæde Skál-

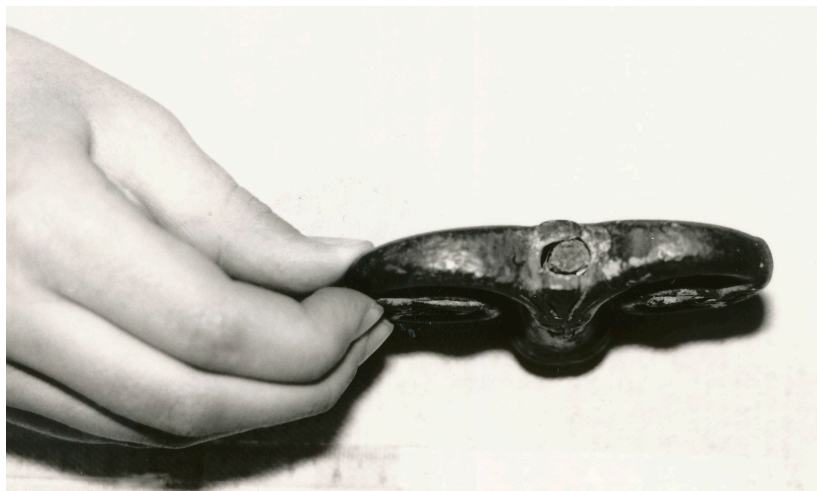

Fig. 3. Topstykket af bronze formodentlig af en bispestav set fra oven. Gennem åbningen i midten ses kilen af fyrretræ. Fundet på Þingvellir i det sydvestlige Island. Max bredde tværs over krogene 8,6 cm. Þjóðminjasafn Íslands/Islands Nationalmuseum inventarnummer Þjms 15776. Foto Lise Gjedssø Bertelsen 1988.

holt med tilhørende jorder til oprettelsen af et fast bispesæde dér. Og med udgangspunkt i en folketælling fik han sammen med flere i 1096 indført tiende i landet. Tiende er en afgift for verdslige folk på 10% af deres indtægter i skat til kirken, hvilket førte til økonomisk og kulturel fremgang ikke mindst for Skálholt. Han lod også bygge en katedral, som var viet til apostlen Peter. Skálholt var katolsk bispesæde frem til reformationen i 1550, hvorefter det blev omdannet til luthersk sæde, som fungerede frem til 1796, hvor det blev flyttet til Reykjavík.

... og en bispestav

Det lille plastiske topstykke fra Þingvellir er elegant og dygtigt udført. Det består af en dølle i midten (genstandens rygrad) med det såkaldte sløjfmotiv på for- og bagsiden. To stort set symmetriske kroge, der hver gengiver hoved og hals af en slange, løber fra døllen ud til hver sin side (fig. 2). Topstykket er støbt med perforeringer. I døllen sidder en rest af

Fig. 4. Ærkebiskop Stefan, overhoved for den makedonske ortodokse kirke, med Taustav med kors. Foto: Premin Portal, uploaded from Macedonian Wikipedia, original uploader: User:Macedonian (GFDL, via Wikimedia commons).

stavens træ af Rød Kornel (*Cornus sanguinea* L.) samt øverst ned heri en kile af fyrretræ (Eldjárn 1971a, s. 7, fig. 3; Eldjárn 1971b, s. 67, fig. 4). Stavens oprindelige længde kendes ikke. Sløjfemotivet, undertiden kaldet irsk kobbel, i lavt relief på døllen sammenholder de to slanger. Døllen har på toppen en lille rundet og ujævn åbning ned til fyrrekilen (fig. 3). Denne åbning må oprindeligt have været lukket, eventuelt med en nu tabt lille bronzeplade eller en plastisk figur måske af form som et lille kors, som vi kender det for eksempel på overhoved for den makedonske ortodokse kirke, ærkebiskop Stefans Taustav (fig. 4). Bredden tværs hen over topstykket fra Þingvellirs kroge er 8,6 cm.

Analyse af topstykket til Taustaven fra Þingvellirs stilistiske tilhørsforhold

Kristján Eldjárn fastslog korrekt, at topstykket af Taustaven fra Þingvellir tydeligvis er udsmykket i Urnesstil, men sammenlignede det derefter ikke

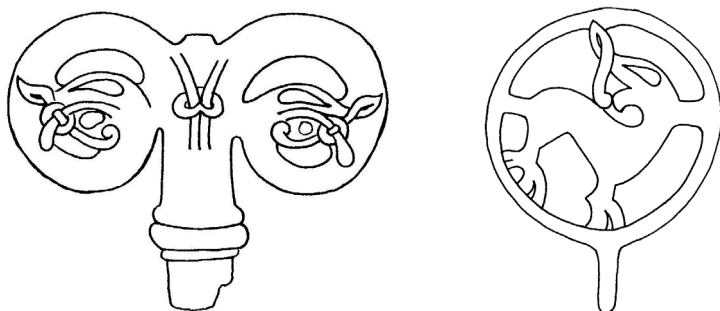

Fig. 5a (til venstre): Topstykket af bronze af den formodede bispestav fra Þingvellir, Island. Urnes stilgruppe Pr 3. Max bredde tværs over krogene 8,6 cm. Pjms 15776.

Fig. 5b (til højre): Ålborggruppefibel/dyrefibel uden dyreslyng, Danmark. Urnes stilgruppe Pr 3. Cirkelns diameter 2 cm. Tegninger: Lise Gjedssø Bertelsen.

helt logisk især med udsmykkede genstande i Ringerikestil og vurderede, at få eksempler var bedre til sammenligning end dyrene på G 113 Ardre III stenen fra Gotland (Eldjárn 1971a, s. 11 og s. 12, fig. 4; Eldjárn 1971b, s. 70 og s. 71, fig. 5). Urnesstilen var den yngste af den sene vikingetids kunsts tre stile: Mammen, Ringerike og Urnes, og den var den dominerende stil i vikingernes verden i 1000-tallets anden halvdel og løbende frem til ind i anden fjerdedel af 1100-tallet (Bertelsen 2002, s. 27 ff. og s. 65 ff.). Stilen var udsprunget af og nært knyttet til sin forgænger Ringerikestilen, men distanceret herfra ved markante ændringer i forhold til denne.

Enhver genstand skal ses i rette kontekst og dens stil, motiv/-er og billedstruktur analyseres nøje (Bertelsen 2002, s. 16 ff.; Bertelsen 2006, s. 32 ff.). Med stil forstås det design, som kendetegner en kunstners eller en kunstpokes værker i samtlige deres udformninger. Den sene vikingetids kunst var nordisk stil/design med overvejende kristent indhold. Urnesstilen favoriserede slanke, organiske former med en dynamisk vekslen mellem brede og smalle bånd, og den tilstræbte igen og igen plastisk effekt, hvilket lagde afstand til Mammen- og Ringerikestilenes fladebindende træk som for eksempel disses kompakte former, store snært oprullede ledspiraler og dobbeltkonturer. Urnesstilens dyr har lange, smalle halse, der går direkte over i hovederne, som er langstrakte og gradvist smalner til fremefter og ender i en spids snude med elegant snudesnip; øjet er dråbeformet (mandelformede øjne er karakteristiske for Ringerikestilen) (Bertelsen 1994, s. 64 ff.). Runde øjne kan dog ses i alle tre stile.

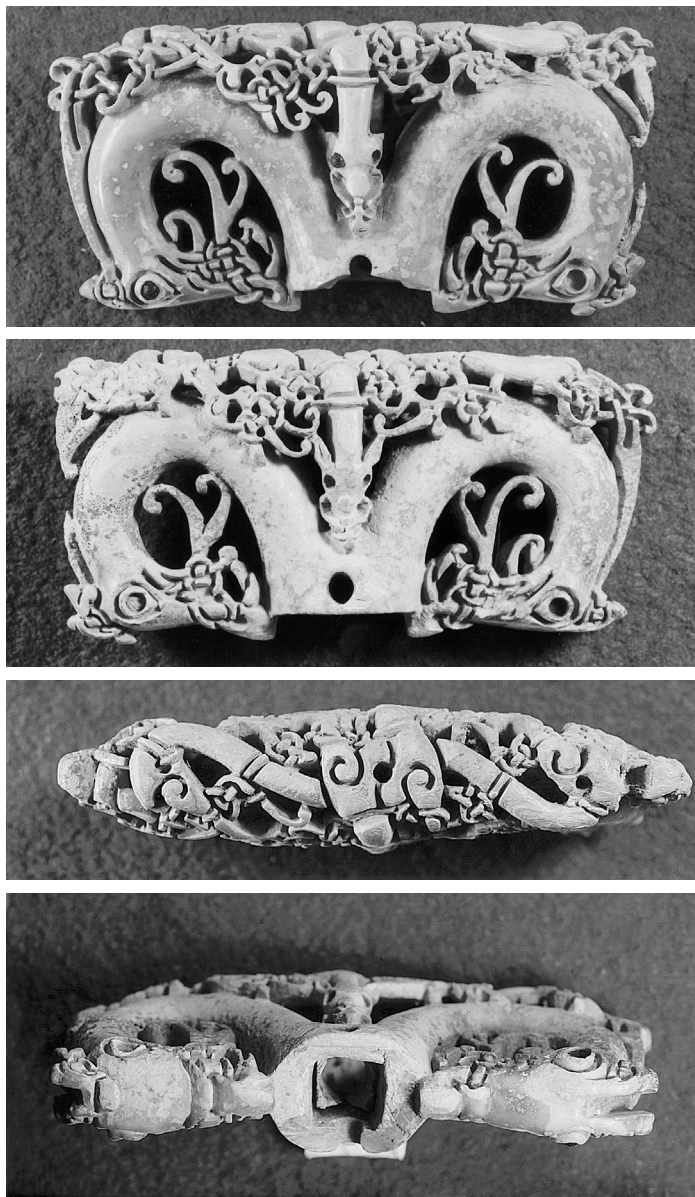

Fig. 6a, b, c, d (fra siderne samt fra top til bund). Topstykke af bispestav af hvalrostand fra gravområde i forbindelse med Veszprémvölgy klosteret i Veszprém, Ungarn. Urnes stilgruppe Pr 3. Max bredde hen over krogene 9,8 cm. Skandinaviske arbejde. Fotos: Pál Kévez.

I 1990'erne etablerede professor Anne-Sofie Gräslund ved Uppsala universitet en nu alment anerkendt og anvendt stilistisk typologi og datering for sen vikingetids billedrunestens ornamentik (Gräslund 1992), som også kan anvendes på samtidige udsmykninger på andre materialer og formater. Af Gräslunds opstillede stilgrupper er det én af de såkaldte fem Profilstile (benævnt Pr 1, Pr 2, Pr 3, Pr 4 og Pr 5), der er aktuel for topstykket fra Þingvellirs vedkommende, det hører til i stilgruppe Pr 3, hvilket daterer det til Islands første katolske biskops tid (fig. 5a til venstre) (Gräslund 1992, s. 177 ff.; Gräslund 2006, s. 133, fig. 2). Benævnelsen Pr er en forkortelse af ordet profil og hentyder til, at disse billedrunestens skriftbånd er udformet som runeslanger med profilsete hoveder med et dråbeformet øje synligt. Stilene Pr 1 og Pr 2 modsvarer Ringerikestilen og dateres til henholdsvis ca. 1010–1040 og ca. 1020–1050, mens Pr 3, Pr 4 og Pr 5 er tre faser af Urnesstilens udvikling og dateres til henholdsvis ca. 1045–1075, ca. 1070–1100 og ca. 1100–1130 (Gräslund 2006, s. 126). Repræsentative eksempler på typiske Pr 3 billedrunesten i Uppland er opremset hos Gräslund (Gräslund 1992, s. 184; Gräslund 2006, s. 122).

Blandt miniaturegengivelserne, som passer ind i Urnes stilgruppe Pr 3, kan for eksempel nævnes Ålborg-gruppens fibulaer (fig. 5b til højre) (Bertelsen 1992, s. 237 ff.) og topstykket af en Tauformet bispestav fra et nu forstyrret gravområde ved Veszprémvölgy klosteret i Ungarn (fig. 6a–d) (Fülöp og Koppány 2004, s. 121 ff.). Motivet på Ålborg-gruppens fibulaer er et firbenet dyr placeret i en cirkelrund ramme, men fra Krammark i Sønderjylland, Danmark, kendes et eksemplar med akanthuspalmetter arrangeret i korsform uden på rammen (Bertelsen 1992, s. 256, katalognummer 11). Disse fibulaer har ikke dyreslyng. Materialet synes altovervejende at være kobberlegering.

Det bevarede topstykke af den Tauformede bispestav fra et dårlig bevaret gravområde i forbindelse med Veszprémvölgy klosteret, Veszprém, Ungarn er af hvalrostand, måler 9,8 cm i bredden, er poleret og af skandinavisk arbejde. De to næsten symmetriske kroge, der hver gengiver hoved og hals af en slange, danner de horisontale grene af Tauformen og forenes i døllen, lige som det er tilfældet med topstykket fra Þingvellir. Fra slangernes overkæber samt nakketoppe udgår overdådige akanthusslyng. Slangerne har spidse tænder i over- og underkæber. Øverst på topstykket ligger to langstrakte båndformede firbenede dyr, hvis hoveder ser ned midt imellem de to kroge. Dyrenes øjne var oprindeligt indlagt med glas, der er bevaret få mørkeblå glasindlæg.

Fig. 7a (til venstre): Topstykket af den formodede bispestav fra Þingvellir, Island. Urnes stilgruppe Pr 3. Pjms 15776.

Fig. 7b (midtfor): Sankt Lukas Evangelisten siddende med to insignier: en Taustav og en korsstav. Hans symbol, oxen, ses over hans hoved. Forsideillustration til Sankt Lukas evangeliet i Sankt Chads evangeliar fra ca. 730. Lichfield Cathedral, England. Tegning fra Gotfredsen og Frederiksen 2003: 103, fig. 69.

Fig. 7c (til højre): Detalje af Sankt Lukas Evangelistens Taustav. Tegninger til venstre og til højre: Lise Gjedssø Bertelsen.

Analyse af topstykket til Taustaven fra Þingvellirs motiver

Et motiv er en synlig og genkendelig afbildning af en eller flere figurer og enkeltheder, som udgør en helhed, hvis udførelse afstikkes af stilen. På topstykket fra Þingvellir udgøres de bevarede motiver af to sløjfeligende figurer set en face (en på forsiden og en på bagsiden af døllen) og to slanger set i profil, som danner de plastiske kroge (fig. 7a til venstre). Måske kan der tillige have været tale om en mindre figur til at lukke det ujævne hul på toppen mellem de to kroge?

Sløjfemotivet er som en lås, og på topstykket fra Þingvellir samler det de to slanger til én slange i døllen. Men motivet kan også sammenholde andre figurer, og det optræder ofte som en *pars pro toto* (latin: 'en del af helheden'), hvilket vil sige, at en helhed repræsenteres af en del heraf. Sløjfemotivet kan på ingen måde affærdiges som et ornament uden betydning. Lige som akanthusbladet er sløjfemotivet en hyppig *pars pro toto* for og symbol på det kristne livets træ i sen vikingetids kunst og i den romanske kunst (Gotfredsen og Frederiksen 2003, s. 124). Sløjfemotivet på billedrunesten som for eksempel den bornholmske

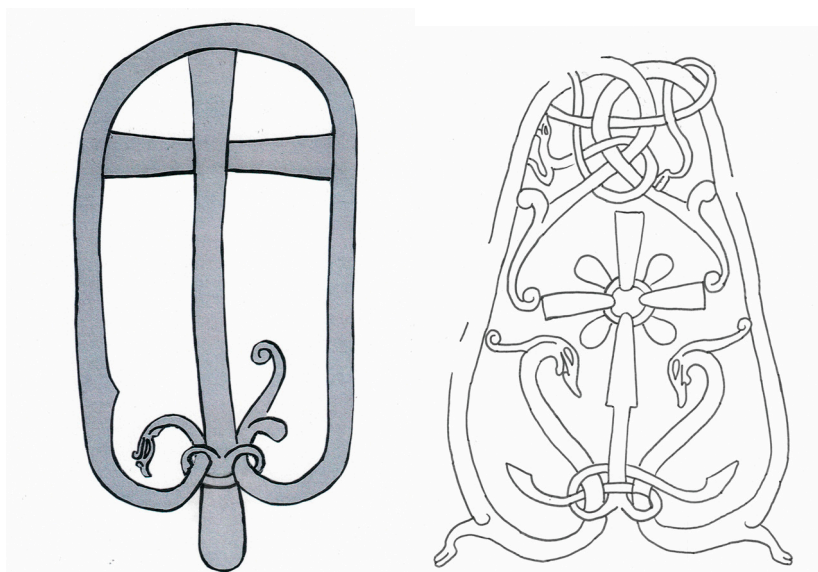

Fig. 8a (til venstre): DR 379/Bh 33 Nylarsker-sten 1, Bornholm, Danmark.
 Fig. 8b (til højre): U 873 Örsunda, Gryta sogn, Uppland, Sverige. Begge Urnes stilgruppe Pr 3. Runetekst på den bornholmske stens kors samt begge stens slangers kroppe er udeladt. Tegninger: Lise Gjedssø Bertelsen.

DR 379/Bh 33 Nylarsker-sten 1, Danmark (fig. 8a til venstre) og den svenske U 873 Örsunda sten, Gryta sogn, Uppland (fig. 8b til højre), begge udsmykket i Urnes stilgruppe Pr 3, demonstrerer tydeligt dette. På førstnævnte sten udspringer sløjfen direkte fra korsets stamme, og på sidstnævnte dannes den direkte af livstræsringkorsets rødder. Teksten på DR 379/Bh 33 Nylarsker-sten 1 lyder: “Sasser lod rejse stenen efter sin fader Alvard; han druknede ude med hele skibsmandskabet. Krist hjælpe hans sjæl evigt uden ende(?). Denne sten skal stå efter (dvs. til minde)” (Imer og Fortuna 2016, s. 307). Teksten på U 873 Örsunda stenen lyder: “Tingfast lod rejse denne sten efter Holmger, sin gode fader, Ingas mand. Gud hjælpe hans sjæl. Balle ristede denne sten” (Wessén og Jansson 1949–51, s. 545).

Og efter at have optrådt hyppigt på især midtsvenske, men også på for eksempel gotlandske og bornholmske billedrunesten og på metalarbejder som for eksempel sølvskålen fra Lilla Valla (Karlsson 1981, s. 92, fig. 2) samt to dåseformede fibulaer, alle tre genstande fra Gotland (Karlsson

Fig. 9a (til venstre): Tilmuret nordportal i Lem kirke, Danmark.

Fig. 9b (til højre): Samme portal med farver som den kan have set ud oprindeligt. Fotos fra Vellev 1981a, s. 17.

1981, s. 103, fig. 27), fortsætter motivet i den romanske kunst på stavkirker. Det gælder for eksempel portalen fra Hopperstad ved Sognefjorden i Norge (Vellev 1981a, s. 16; Vellev 1981b, s. 19, fig. 10–11) og på en række portaloverliggere, kaldet sløjfeportaler, på sognekirker i omegnen af Randers i Danmark (Gotfredsen og Frederiksen 2003, s. 123 ff.; Vellev 1981a, s. 16f.; Vellev 1981b, s. 9ff.) (fig. 9a til venstre og fig. 9b til højre). Her fremgår det tydeligt af portalen med farver (forsøg i nutiden) (fig. 9b til højre), at sløjfen efter al sandsynlighed sammenholder to bispestave/krumstave med hver én krog over kirkens indgang (Gotfredsen og Frederiksen 2003, s. 125). Valg af farver er gjort på baggrund af rester af bemaling på billedrunesten og Hørningplanken fra Hørning kirke i Jylland² ikke langt fra Lem.

Og på det udskårne fragment af en portaloverligger/planke af egetræ fra

² Hørningplanken fra Hørning kirke sydøst for Randers var oprindeligt en del af et hammerbånd fra en tidlig stavkirke på stedet og er dendrokronologisk dateret til ca. 1070. Et hammerbånd fastholdt øverst i en stavvæg dennes lodrette planker. Hørningplanken har farverester bevaret både på motiver på yder- og indersiden, førstnævnte er udsmykket i Urnesstil, sidstnævnte i Romansk stil. Danmarks Nationalmuseum inventarnummer NM II D 2309.

Fig. 10. Brågarp planken, Brågarps kirke, Staffanstorps kommune, Skåne. Lunds Universitets Historiska Museum inventarnummer 28733a. Urnes stilgruppe Pr 4. Foto: Jes Wienberg 2020.

Brågarps kirke, Staffanstorps kommune, Skåne ser vi to modsat stillede slangehoveder arrangeret næsten som dem på Taustaven fra Þingvellir (fig. 10) (Bertelsen 2002, s. 65, katalognummer 32 med tegning; Gotfredsen og Frederiksen 2003, s. 123, fig. 85). Fragmentet måler 97 cm i bredden, 40 cm i højden og 6 cm i tykkelsen. Det blev fundet i 1941 i kirken, og stammer sandsynligvis fra en tidligere stavkirke, en forgænger for den nuværende kirke. Brågarps portaloverligger/planke har på Lunds Universitets Historiska Museum inventarnummer 28733a, men en afstøbning er udstillet i kirken (<https://www.svenskakyrkan.se/ststaffan/bragarpskyrka>). Overliggerens/plankens udsmyknings stilistiske tilhørsforhold er Urnesstilens Pr 4, som er dateret til ca. 1070–1100. På topstykket fra Þingvellir er de to slanger samlet til én slange i døllen ved hjælp af det hellige sløjfemotiv som en lås, mens de to slanger på Brågarp portaloverliggeren/planken er sammenholdt ved hjælp af den heraldisk højre slanges lange nakketop arrangeret horisontalt i et ottetalsslyng omkring deres halse. Og vi husker, at ottetallet i kristendommen symboliserer dåbens og opstandelsens tal, selv i dag symboliserer det liggende ottetal i matematikkens sprog “det uendelige” (Gotfredsen og Frederiksen 2003, s. 54).

Slangen er et af de ældste symboler i menneskenes symbolverden og et af de mest benyttede motiver gennem tiderne i mange kulturer også i sen vikingetids kunst. Slangen er et kraftfuldt ambivalent symbol, der spænder fra at være "en god gud" til at være "en ond djævel". Snart er den et stærkt positivt livssymbol, et kosmossymbol, som repræsenterer evigt liv, genfødsel, visdom, helbredelse og klogskab, snart er den et stærkt negativt dødssymbol, et kaossymbol, som repræsenterer undergang, død, ondskab og listighed, snart rummer den begge dele. De to slanger, der udgør krogene på Þingvellir topstykket, og som forenes til én slange i døllen knyttet sammen af de to sløjfemotiver, signalerer kraftfuldt motivets dualisme. Og slangens kosmiske dimensioner forstærkes, når den danner cirkler som på krogene. Cirklen, der ikke har hverken begyndelse eller afslutning, symboliserer frem for alt evighed; derfor har vi i dag forlovelses- og vielsesringe, ligesom vi sender en krans til begravelsen.

Hvorfor blev slangen så dominerende rent ikonografisk for eksempel i vikingernes kunst, for der er ikke mange slanger i Norden, og i den nordiske mytologi er der kun få navngivne slanger (for eksempel Fafner, Nidhug og Midgårdsormen). Det er vanskeligt at svare på, men slangen er sandsynligvis i menneskets psyke en arketype/et urbillede/en del af vores arvemasse; den appellerer til menneskets fantasi og symboldannelse, og dens krop har en facon, som let lader sig gengive lige fra som en lige linje til en cirkel, spiral, et 8-tal eller lignende. Vi er i dag i religiøs henseende opdraget med den protestantisk kristne/Det Ny Testaments opfattelse af slangen som værende entydig ond, hvorved vi bevidst eller ubevidst let kommer til at læse vores egen tids tolkning af symbolet ind i motivet. Missionstidens mennesker derimod levede med den katolsk kristne/Det Gamle Testaments opfattelse af slangen som værende vis og snedig. Men også vi i dag træffer på den positive slange for eksempel i form af den kloge og helbredende Æskulapslange, som udgør grundstammen i snart sagt ethvert logo inden for læge- og medicinalverdenen.

Allerede i fortællingen i det gamle babylonisk-assyriske Gilgameshepos fra det tredje årtusinde før Kristi fødsel berettes om slangens og livets plantes nære samhørighed. Her fortælles, at slangen fik evigt liv efter, at den havde spist den søplante, som ejede det evige liv. Og at slangen ejer evigt liv demonstreres ved dens hamskifte, hvor den fødes på ny igen og igen. Ældst kendte afbildning af fortællingen om slangen, der spiste nævnte søplante, ses muligvis på et mesopotamisk bæger fra o. 2500 før Kristi fødsel. Fra Mesopotamien spredte myten om den helbredende og livsfornyende slange sig til Ægypten, Grækenland, Rom og videre til os (Bertelsen 2015, s. 58

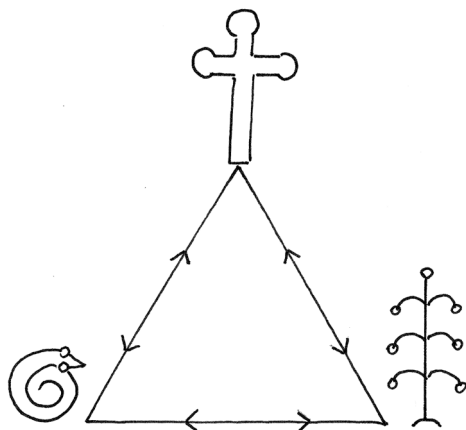

Fig. 11. I de kristne symbolers verden deler slangen, livets træ/Arbor Vitae og Kristi kors identitet. De kan optræde hver for sig, to eller alle tre sammen. Tegning: Lise Gjedssø Bertelsen.

f.). I de kristne symbolers verden deler slangen, livets træ/Arbor Vitae og Kristi kors identitet (fig. 11). Motiverne kan optræde hver for sig, to eller alle tre sammen eller sammensat til ét motiv som for eksempel på livstræsringkorset på U 337 Granby, Orkesta sogn, Sverige, hvor korset står i blomst med på én gang akanthuspalmetter og slangehoveder (Bertelsen 2002, s. 29, fig. 20c). Den fælles identitet imellem det kristne livstræ og Kristi kors er en af de væsentligste pointer i den sene vikingetids kunst og den efterfølgende romanske kunst. En version af den gamle kristne legende om dette fællesskab er nedskrevet i “Legenda Aurea” (Den gyldne Fortælling) af Jacobus de Voragine i 1200-tallet (Bertelsen 2002, s. 17 f.).

Nøglen til forståelse af Taustaven fra Þingvellir er slangen og livstræets fælles identitet, der kommer tydeligt frem i Det Gamle Testaments 2. Mosebog kapitel 7 vers 8–13 om Arons stav, hvori vi læser om Aron og Moses, der gør undere for Farao. Når Aron kaster sin stav ned for Farao, forvandles staven til en slange, og når han igen griber den i halen, bliver den atter til en stav, som senere blomstrer. Dette demonstrerer dobbeltnaturen i Arons stav, der snart springer ud med blade, snart som slanger. På ark 218 i Sankt Chads evangeliar/Lichfield evangeliaret fra o. 730 indledes Lukas evangeliet af en miniaturetegning af Sankt Lukas evange-

listen, som i sin højre hånd holder en stav, der deler sig i to spiraler, hver med syv små trekløver, som repræsenterer den mirakuløse stav, som blomstrer (fig. 7b midtfor og 7c til højre) (Bertelsen 2002, s. 29; Gotfredsen og Frederiksen 2003, s. 103, fig. 69; Meehan 1999, s. 37, fig. 14). Over evangelisten ses hans traditionelle symbol oksen.³ Evangeliaret er udstillet i Lichfield katedrals kapitelhus, England.

Også på flere af de berømteste irske højkors, som vikingerne har været fortrolige med, møder vi Taustaven. På østsiden af det berømte 5,8 m høje Muiredach's højkors i Monasterboice, Co. Louth, Irland fra 800-tallets midte eller senere del⁴ ser vi i ringkorsets centrum en gengivelse af dommedag, hvor Kristus står og holder en blomstrende Taustav, der deler sig i to spiraler (kroge) i sin højre hånd, og opstandelsens kors i sin venstre (Harbison 1992, Volume II, fig. 473). Korset er hugget i sandsten og er et af Irlands smukkeste højkors.

Analyse af topstykket til Taustaven fra Pingvellirs billedstruktur

Ved billedstruktur forstås de informationer, der kan aflæses af motivernes indbyrdes placering og gengivelsesmåde i et eller flere billedfelt/-er, fordi et motivs status på den tid var afhængig af sin placering i et eller flere billedfelt/-er samt sin gengivelsesmåde (fig. 12). Et motiv, som er anbragt centralt, øverst og/eller i midtlinjen af billedfeltet, har fornem status, fordi midtaksecentrering er et ekko af kristendommens monoteistiske struktur (= dyrkelse af kun én gud). Et motiv, som er anbragt perifert, nederst og/eller til siden i et billedfelt, har lavere status. En face gengivelse af et motiv har høj status, fordi det signalerer autoritet og kommunikerer tilbage til betragteren. Lidt lavere status har den profilsete gengivelse og lavest gengivelse i fugleperspektiv. Et motiv gengivet i profil har så at sige fået sine sanser halveret, det lader sig se på, men kommunikerer ikke tilbage; derimod kan det ofte have en vigtig funktion som en retningsgiver, der peger et sted hen (Bertelsen 2002, s. 17).

³ Da Sankt Chad blev biskop i 669 stiftede han et lærdomssæde i Lichfield i hjertet af kongedømmet Mercia.

⁴ Korsets dateringer svinger som for eksempel til 800-tallets midte (Frederiksen 2001, s. 253, fig. 24) eller til 800-tallets sidste fjerdedel, muligvis mellem 880 og 890 (skriftlig information til mig den 15. september 2020 fra Peter Harbison).

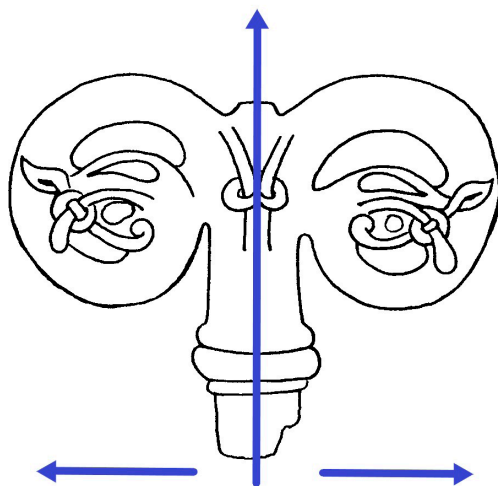

Fig. 12. Topstykket af den formodede bispestav fra Þingvellir, Island. Urnes stil-gruppe Pr 3. Pjms 15776. I den fornemme midtakse er det en face sete sløjfemotiv placeret, og måske har der skullet være en mindre topfigur øverst. Perifert ses krogene bestående af slanger set i profil. Tegning: Lise Gjedssø Bertelsen.

Konklusion

Min artikel her er en videre bearbejdelse ud fra Kristján Eldjárns publiceringer af topstykket af den formodede bispestav fra Þingvellir, som udkom i 1971. Eldjárn vurderede topstykket til at være udført i Urnesstil, daterede det til Islands første katolske biskop Ísleifur Gissurarson på Skálholts embedsperiode, og anså det derfor som en mulighed, at der kunne være tale om denne biskops bispestav.⁵

Den sene vikingetids kunst er elegant nordisk design i stadig udvikling med overvejende europæisk kristent symbolindhold. Kunsten afspejler fantasi, pragt og selvbevidsthed, men til trods herfor var den underlagt bestemte regler, hvilket gør det muligt for os i dag at inddele materialet i stilistiske grupper. Stilene var en raffineret leg med linjer, der umiddelbart kan opleves og beundres af mennesker til alle tider. Men meddelelsen var i et elegant symbolsprog, der derimod ikke umiddelbart kan forstås

⁵ Men Kristján Eldjárn pointerede, at der på samme tid i Island også havde været omrejssende udenlandske missionsbiskopper, som ikke var viet til nogen bispestol, så topstykket kan teoretisk set have tilhørt en af disse.

af mennesker fra andre tider end samtiden. For at nærme os en forståelse af, hvad topstykket fra Þingvellir repræsenterer og udstråler, er det derfor vigtigt i analysen at kunne skelne imellem begreberne: stil, motiv og billedstruktur. Sen vikingetids kunst blev udført på mange forskellige materialer (metal, træ, sten, ben, tand, tak, rav, tekstiler mm.), i alle formater (fra monumental- til miniaturekunst) samt i to- såvel som tredimensionelle udgaver. Alt dette var det fysiske fundament for kunsten og grundlag for dens store udbredelse og gennemslagskraft.

Det stilistiske spiller en nøglerolle i dateringen af topstykket fra Þingvellir og, at det er udført i Urnesstil er ubestrideligt. Men Urnesstilen levede længe og var den dominerende mode i hele 1000-tallets anden halvdel og løbende ind i anden fjerdedel af 1100-tallet, så en mere detaljeret stilistisk analyse af topstykket var påkrævet. Gräslunds stilistiske typologi for billedrunestenenes ornamentik i Urnes stilgrupperne Pr 3, Pr 4 og Pr 5 var ikke etablerede eller dateret, da Eldjárn publicerede topstykket fra Þingvellir i 1971. Men i dag er det klart, at topstykket hører til i Urnes stilgruppe Pr 3, der stort set falder sammen med tiden 1056–1080, der var biskop Ísleifur Gissurarsons embedsperiode.

Hvad angår motiverne, så er topstykkets kroge med de to profilsete slangehoveder umiddelbart bispestavens mest iøjnefaldende træk, og de udtrykker kraftfuldt motivets dualisme af godt og ondt. De to en face sete sløjfmotiver på døllen var i sin tid sandsynligvis pars pro toto for det kristne livets træ og deres lidenhed til trods har de høj status. Sløjfmotivet er den lås, som samler de to slanger til én slange i døllen; det kristne livstræ og slangen hører intimt sammen også med Kristi kors. Øverst må topstykket af bispestaven skulle have været lukket enten i form af en lille plade eller en mindre figur, eventuelt et kors. Hvis det har været tilfældet, ville et sådant kors have indtaget den fornemste plads på genstanden i følge det kristne billedes struktur. Topstykkets billedstruktur er klart underlagt den kristne billedstruktur, som er et ekko af kristendommens monoteistiske struktur (= dyrkelse af kun én gud).

Resultaterne af mine analyser af topstykket af den formodede bispestav fra Þingvellir underbygger Eldjárn's vurdering af genstanden som udført i Urnesstil, men med understregning af, at der er tale om denne stils tidlige fase, såkaldt Pr 3. Den er dateret til ca. 1045–1075, hvilket ikke forringer Eldjárn's forslag om, at topstykket kan have tilhørt Islands første katolske biskop Ísleifur Gissurarson, der residerede på Skálholt i tiden 1056–1080, og dermed kan have været den mulige ejer af bispestaven. Sidstnævnte kan ikke bevises, men tanken er fristende.

Kilder og referencer

- Bertelsen, Lise Gjedssø, 1992: Præsentation af Ålborg-gruppen – en gruppe dyrefibler uden dyreslyng. I: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1991. S. 237–264.
- Bertelsen, Lise Gjedssø, 1994: Yngri Víkingaaldarstílar á Íslandi. I: Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1993. S. 51–73.
- Bertelsen, Lise Gjedssø, 2002: Den sene vikingetids kunst. I: Vikingetidens Kunst. En udstilling om kunsten i vikingernes verden og efterverden ca. 800–1250. Red.: Lise Gjedssø Bertelsen. Jelling. S. 16–34; 61–71.⁶
- Bertelsen, Lise Gjedssø, 2006: On Öpir's pictures. I: Runes and their secrets. Studies in runology. Red.: Marie Stoklund, Michael Lerche Nielsen, Bente Holmberg & Gillian Fellows-Jensen. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen. S. 31–64.
- Bertelsen, Lise Gjedssø, 2015: The Cross Motif on Late Viking Age Art Picture Runestones in Västergötland. I: Lund Archaeological Review 20 (2014). S. 55–78.
- Bertelsen, Lise Gjedssø, 2020: Um tá-bagalinn frá Þingvöllum. Hirðisstafur Ísleifs Gissurarsonar Skálholtsbiskups? I: Minjaþing helgað Mjöll Snæsdóttur á sjötugsafmæli hennar 12. febrúar 2020. Fornleifastofnun Íslands. Reykjavík. S. 203–218.
- Bertelsen, Lise Gjedssø og Mjöll Snæsdóttir, 2011: Reykjavík – fra vikingetidens storgård til moderne hovedstad. I: Geografisk Orientering 41/4. (Tema: Ekskursioner i Island.) S. 198–206.
- Eldjárn, Kristján, 1956: Kuml og haugfé úr heiðnum sið á Íslandi. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri.
- Eldjárn, Kristján, 1971a: Tá-bagall frá Þingvöllum. I: Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1970. S. 5–27.
- Eldjárn, Kristján, 1971b: En tau-stav fra Island. I: KUML 1970 for P. V. Glob. Årbog for jysk arkæologisk selskab 1970. København. Red.: Poul Kjærsum. S. 65–81.⁷
- Frederiksen, Hans Jørgen, 2001: Ægyptisk indflydelse på irsk og angelsaksisk kunst i 700- og 800-tallet. I: Arven fra Ægypten I. Beundring og frygt. Kristendom og visdom. Red.: Erik Christiansen. Billedred.: Bo Dahl Hermansen. (Tidsskriftet SFINX 2001). S. 243–257.
- Fülöp, András-András Koppány, 2004: A crosier from the territory of the Veszprémvölgy convent. I: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 55 (2004). S. 115–135.
- Gotfredsen, Lise og Hans Jørgen Frederiksen, 2003: Troens billeder. Romansk kunst i Danmark. København: Gads Forlag.

⁶ Taustaven fra Þingvellir har heri katalognummer 33.

⁷ Årbogen var tilegnet P. V. Glob, daværende direktør for Danmarks Nationalmuseum og rigsantikvar, på hans 60-årsdag den 20. februar 1971.

- Gräslund, Anne-Sofie, 1992: Runstenar – om ornamentik och datering 2. I: *Tor – Tidskrift för arkeologi* 24. S. 177–201.
- Gräslund, Anne-Sofie, 2006: Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. I: *Runes and their Secrets. Studies in runology*. Red.: Marie Stoklund, Michael Lerche Nielsen, Bente Holmberg & Gillian Fellows-Jensen. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen 2006. S. 117–139.
- Gröndal, Gylfi, 1991: *Kristján Eldjárn. Ævisaga*. Reykjavík: Forlagið.
- Harbison, Peter, 1992: *The High Crosses of Ireland. An Iconographical and Photographic Survey. Volume II: Photographic Survey*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte in Verbindung mit Royal Irish Academy Dublin. Bonn.
- Imer, Lisbeth M. og Roberto Fortuna, 2016: *Danmarks runesten. En fortælling*. [København:] Nationalmuseet, Gyldendal.
- Karlsson, Lennart, 1981: Sløjfemotivet i Sverige under missionskedet. I: *Romanske stenarbejder 1*. Red.: Jens Vellev. Højbjerg: Forlaget hikuin. S. 91–118.
- Meehan, Aidan, 1999: *Celtic Design. The Tree of Life*. London: Thames and Hudson.
- Vellev, Jens, 1981a: Kirkens kryb. I: *Skalk* 1981/4. S. 16–17.
- Vellev, Jens, 1981b: Sløjfeportalerne omkring Randers. I: *Romanske stenarbejder 1*. Red.: Jens Vellev. Højbjerg: Forlaget hikuin. S. 9–68.
- Wessén, Elias & Sven B. F. Jansson, 1949–51: *Upplands Runinskrifter. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson. Tredje delen. Tredje häftet. Sveriges Runinskrifter utgivna av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Åttonde Bandet*. Stockholm.

Webside

Svenska kyrkan: Brågarps kyrka. <<https://www.svenskakyrkan.se/ststaffan/bragarpskyrka>>.

Summary

On May 24, 1957, a bronze object was unearthed below a patch of grassy ground a short distance from the Þingvellir house, a farm situated at the ancient meeting place of the Icelandic parliament about 40 kilometers east of Reykjavík (fig. 1). The object was identified as a double-crook crosier/a Tau crosier, designed in the Urnes style, the youngest of Late Viking Age art's styles, and suggested as perhaps dated from the first Catholic bishop of Iceland Ísleifur Gissurarson's tenure 1056–1080. The results were published in 1971 both in Icelandic and Danish by

Dr. Kristján Eldjárn, then director of Þjóðminjasafn Íslands/National Museum of Iceland and later President of Iceland. My article is a further elaboration of Kristján Eldjárn's publications and is written in Danish for *Scripta Islandica* and translated to Icelandic with some abbreviations for the book *Minjaping – helgað Mjöll Snæsdóttur á sjötugsafmæli hennar 12. febrúar 2020*. The object is carried out professionally and cast in bronze in one piece with no trace of gilding. Today the metal is oxidized to a dark green. The Tau crosier consists of a socket with two symmetrically placed crooks and measures 8.6 cm across these. The top of the original staff of cornel wood is still preserved inside the socket with a pine wedge at the top (fig. 2). When looking at the object from above, one notes that there is an uneven hole through the bronze down to the top of the wood staff (fig. 3). This hole must originally have been closed with a plate or a tiny plastic figure perhaps in the shape of a cross as know from head of the Macedonian Orthodox Church, archbishop Stephen's Tau crosier (fig. 4).

The stylistic affiliation plays a key role in dating the Þingvellir crosier, which is undeniable executed in the Urnes style. However, this style lived long and was the dominant fashion throughout the second half of the 11th century and continued into the second quarter of the 12th century in the world of the Vikings. A more accurate subdivision of this style into groups was long required and not available in 1971. In the 1990s however, Professor Anne-Sofie Gräslund, Uppsala University established a now widely recognized stylistic typology and dating for zoomorphic runestones of especially Uppland with runic animals' heads seen in profile; her groups named: Pr 3, Pr 4 and Pr 5 (Pr stands for profile) match early, classic and late Urnes style, approximately dated to about 1045–1075, 1070–1100 and 1100–1130. The stylistic typology and dating also apply to contemporary embellishments on different materials and scales as for instance concerning the Þingvellir crosier (fig. 5a), brooches of the Ålborg group (fig. 5b) and the Tau crosier from Veszprémvölgy, Hungary (fig. 6a, b, c, d); all representatives of Gräslund's group Pr 3.

The motifs of the Þingvellir crosier include a loop shaped like a pretzel with lines running through it on both faces of the socket and two serpent heads and necks building the hooks. Whether for example, a tiny cross might have closed the hole at the top of the crosier is unknown. The loop motif is like a lock, which unites the two serpents (fig. 7a). The motif can in no way be dismissed as an ornament without meaning. Like acanthus leaves and palmettes it often acts as *pars pro toto* (Latin for a part (taken) for a whole) and symbol of the Christian tree of life in Late Viking Age and Romanesque art. When reading the Old Testament, Exodus 7, 8–13 (Aron's rod) about Aron and Moses working miracles before Pharaoh one comes to mind the intimate connection between the serpent and the tree of life. When Aron cast down his rod before Pharaoh, the rod became a serpent. When Aron grabbed it by its tail, it turned back again into a rod, which later flourished. This shows the double nature of Aron's rod, which burst into serpents or leaves (figs. 7b–7c) at the right times. The profound connection in Christianity between the serpent and the tree of life also often includes the cross

of Christ, documented numerous times on for instance picture runestones (figs. 8a–8b). The Þingvellir serpents' heads terminate in a long pointed and twisted lip lappet held together with the animal's lower jaw by a ring. The drop shaped eye points forward and fills a great deal of the space of the head. A head lappet is slightly indicated. The Þingvellir crosier is executed in the Urnes style Pr 3 and thereby approximately dated to about 1045–1075. The serpent is an ambivalent motif, also in Christianity, powerfully expressing the dualism of strong powers of good and evil. After appearing frequently in Late Viking Age art the combination of the loop motif keeping together serpent heads and necks continues in the Romanesque art on for example the stave church portal from Hopperstad in Norway and several stone portal overlays, called loop portals, on parish churches in the vicinity of Randers in Denmark (fig. 9a). From a modern color experiment, it is clear how the loop motif there holds two one hook crosiers together above a church entrance door (fig. 9b). On the portal bar/plank from Brågarp Church, southwest Scania two serpents' heads and necks of Urnes group Pr 4 are joined by the long head lappet of the heraldic right serpent arranged horizontally in an octagonal loop around their necks (fig. 10). The object belongs to the Historical Museum at Lund University inventory number 28733a.

In the world of Christian symbols, three of the most important motifs – the serpent, the Arbor Vitae/tree of life and the cross of Christ – share identity. They can all occur alone, but very often two or all three of them appear together (fig. 11).

The pictorial structure of the Þingvellir crosier is the Christian pictorial structure, which elucidates the message of the artwork by placing the motifs in a specific relation to each other and by using deliberately different ways of rendering the motifs. That is because the status of a motif at that time depended on its location in one or more picture field/-s and its way of reproduction (fig. 12). Motifs placed on top, centrally and/or in the center axis of the picture field have a high status, because the pictorial structure is constructed on the principles of the hierarchic center axis, which echoes Christianity's monotheistic structure (= worship of only one god). Motifs placed peripherally or at the bottom are of secondary importance in the picture-field. Motifs rendered en face are of a higher status in the picture field than motifs rendered in profile, because the former communicate with and address themselves directly to the spectator whereas the latter is only being looked upon and do not look back. The en face seen loops, pars pro toto of the tree of life at the center axis on both faces of the socket, have high status. The serpents' heads and necks arranged peripherally and seen in profile are of a lower status. If a tiny cross eventually has closed the hole on top of the crosier between the serpents' necks it would have been of the highest status.

The results of my analyzes of the Þingvellir crosier are that its stylistic affiliation belongs to the early phase of the Urnes style, Gräslund's Pr. 3 dating approximately to 1045–1075, a span of time largely concurrent with bishop Ísleifur's tenure 1052–1080. Elegant Nordic design was combined with clear Christian

symbols arranged according to the Christian pictorial structure and thereby able to communicate highly abstract theological relations between the serpent and the tree of life and maybe the cross of Christ. That this content was understood in the world of Vikings is clear from the fact that this relationship was conveyed consistently throughout Late Viking Age art and into the Romanesque art.

Keywords: bishop's crosier, Tau crosier, Urnes style, loop motif, serpent symbolism, cross of Christ, bishop, bishop's seat, Ísleifur Gissurarson, Skálholt, Þingvellir.

Lise Gjedssø Bertelsen

Arkæolog, mag.art., ph.d.

Marie Curie Research Fellow 2012–2014

Inst. för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet

ORCID iD 0000-0002-5719-5481

